

eleştiri

İdeolojiye Böyle mi Bakmalı?

Mustafa Bayram Mısır

Bu yazının yazılmasının nedeni, Emre Arslan'ın bu sayıda yayınlanan 'Karşıtların Birliğinde Kültür ve İdeoloji: Sınıf Kavgasının Uğrakları' başlıklı yazısının bir dizi kuramsal ve yöntemsel sorun içerdiğini düşünmemdir. Burada, yazının kapsamlı bir eleştirisinden çok, yazıda gördüğüm bu sorunları yer yer yazı ile diyalog içinde tanımlamaya çalışacağım. Böylece *Praksis* için de verimli bir tartışmanın yürütülebilmesine katkıda bulunabileceğimi umuyorum.

Yazıyı Anlamayı Güçleştiren Bir Sorun: Kavramsal İçer Dönüklük

Doktor Hikmet Kıvılcımlı, *Yol*'un ikinci cildinde, teorik çabanın devrimci başarısı için, 'canlı hareketten, olağandan değil gerçekten ve sınıflar ilişkisinden yola çıkmak' gerektiğini yazar (1992:31-2). Arslan'ın yazısı, kavramlardan yola çıkıyor.

Bir dizi kavram (örneğin öz, özsel ilişki, bakı noktası, uğrak, fonksiyon, işlem, üretim ilişkisi, toplumsal ilişki, toplumsal üretim ilişkisi, ideoloji, kültür, ilişki, içsel ilişki, içsel ilişkiler alanı, bütünlük, sınıf, toplumsal sınıfın kurucu öğeleri, bütünlüğün kurucu öğeleri, üretim ilişkisi, üretim tarzı, zihniyet, hegemonya, bilinç, toplumsal formasyon, gündelik deneyim vd.) bir dizi disiplin içinden (örn. felsefe, sosyoloji, siyaset bilimi vd.) gelip yazıya yerleşmekte, bu kavramlar arasında yazıda bir ilişki kurulmakta, kavramların bir çoğu yazar tarafından yeniden içeriklendirilmekte ama bu yeni içerik hakkında okura çoğu kez bir bilgi veril-

memektedir. Burada bir kısmı sayılabilen kavramlar, birbiriyle 'tanımsal ilişki' içindedir. Mesela, ideolojinin ne olduğunu anlamak için, buradaki kavramlara başvurulmaktadır, keza diğer bir kavramın ne olduğu tanımlanırken de diğer bir kavrama. Elbette, bilimsel metinler kavramlarla kurulurlar, bu doğaldır; ancak kavramlar ait oldukları disiplinlerden soyutlanarak yeni anlamlar yüklendiklerinden yazarın söylemek istediği bir çok şey anlaşılmadığı gibi belirsizleşmektedir. Nihai olarak bu, yazının kuramsal iç tutunumunun izlenmesini ve anlaşılmasını güçleştirmektedir.

Yazının anlaşılmasını güçleştiren bir diğer temel etken ise, yazarın, yöntemi ve analizini yazıda birlikte sunmaya çalışmasıdır. Yazar, yazı içinde, hem inceleyeceği olguya nasıl yaklaştığını hem de olgunun analizini birlikte ve eşzamanlı ele almaktadır ki, bu karşımıza gerçek bir karmaşa çıkarmaktadır.

Yöntemsel Bir Sorun: İndirgemecilik

Yazının bir bütün olarak temel bir teze (modele) dayandığını ve bu tezin (modelin) de, toplumsal ilişkiler içinde karşılaşılabileceğimiz hemen her olguya yönelik analiz için kullanılabileceğini söyleyebiliriz. Yazının karmaşası içinde bu temel tezi berraklaştırmak güç bir iştir ama imkansız değildir.

Açık ki, bir bilim olarak tarihsel mater yalızmin bilgi nesnesi toplumsal ilişkiler, yani tarih, toplumsal yapı ve toplumsal değişimdir. Yazar ise, karşımıza, üretim ilişkisi, toplumsal üretim ilişkisi ve içsel ilişkiler alanı kavramlarıyla çıkmaktadır. Yazara göre, üretim ilişkisi ya da toplumsal üretim ilişkisi (bu ikisi arasındaki fark yazarca tanımlanmamış olmasına rağmen bu iki ayrı kavram kullanılmaktadır) çelişkili bir bütünlüktür. Bunun içinde, ekonomiden ideoloji ve kültüre, sınıf ve siyasete, ırktan cinsiyete bir dizi olgu ve kavram aynı anda yer alabilmektedir. Burada önemli olan, bu olguların üretim ilişkisi olma uğraklarıdır. Bu olguların hepsi, belli bir uğrakta üretim ilişkisi olabilir.

İçsel ilişkiler alanı ise, toplumsal üretim ilişkileri ve onun zorunlu bileşenleri (bu bileşenler içinde kavramlar da var) ile tanımlanabilecektir. Tabi buradaki tanım sabit değil, kurucu bir ilişki söz konusudur ve her ilişki gibi, bu tanımdaki ilişki de çelişik ve karmaşıktır vs.

Yazıyı bir bütün olarak ele aldığımızda, yazarın elindeki temel kavramın 'içsel ilişkiler alanı' olduğunu görebiliriz. İçsel ilişkiler alanına ilişkin bilgimiz ise, katılan her parçadan farklı bir bütünselliği içerdiği, çelişkili bir alan olduğu ve bu alanda içsel ilişki içinde varolan her olgunun tek

yönlü değil karşılıklı bağımlı ve olgular arasındaki belirlenim ilişkisinin tek yönlü değil karşılıklı olduğudur.

İşte tam bu noktada, indirgemeci bir kuramsal analize yol açılmakta, hatta bu, zorunlu hale gelmektedir. Efendi ile köle arasındaki ilişkinin bir bağımlılık ilişkisi (karşıtların birliği) olduğu söylenebilir, fakat, bu ilişkinin karşılıklı belirlenimli olduğu söylenemez. Çünkü, tarihsel materyalizm, bu karşılıklı bağımlılığı yaratan temelin varlığını gösterir; o temel, Callinicos'ta 'üretim tarzı' (1998), Mandel'de 'üretim ilişkisi'(1993), bana göre ise, Callinicos ve Mandel'in analizleri esasında bizzat mevcut 'bütünsel toplumsal ilişkiler'dir.

Söz konusu yazıda, içsel ilişkiler alanı, mevcut herşeyi kendi içine çeken bir kara delik gibidir. Bunun bir başlangıcı (nedensellik) olmadığı gibi, bu alanda varolmayan bir toplumsal olgu ve kavram da yoktur. Bu nedensellik ve belirlenimin (bir tür karşılıklı belirlenim olarak) yok olduğu kara delik kuramsal olarak, bir indirgeme faaliyeti için işlev görmektedir; ideoloji, üretim ilişkisidir vd.

İçsel ilişkiler alanı kavramı, eğer Marksist felsefe içindeki bir tartışma için kullanılsa idi, gerçek bir tartışmaya yol açabilirdi. Ama yazıda, böyle yapılmamaktadır, felsefe ile bilim, gerçek ile kavram, ve analize tabi tutulan olgular ve kavramlar, karşılıklı belirlenim içinde kara delik gibi işlev gören bu içsel ilişkiler alanının içine atılmaktadır.

Marksist felsefe içinde sorunu tartıştığımız zaman bile içsel ilişkiler alanı kavramının 'yerinde' bir katkı olarak nitelendirilmesi mümkün görünmemektedir. Gerçekte, bu, bir zamanlar Maonun *Teori ve Pratik*inden (1979) esinlenen indirgemeci felsefi tezle hemen hemen aynı şeydir. Hatırlanacaktır; Mao, 'diyalektik materyalizmin temel kategorisinin çelişki' olduğunu, toplumsal ilişkilerin temelinin de sınıf mücadelesi olduğunu ileri sürmekteydi.

Yazıda, benzer bir indirgeme, 'karşıtların birliği' (bunu 'temel kategori olarak çelişki' diye de okuyabiliriz) ve 'içsel ilişkiler alanı' kavramları ile yapılmakta ve bu mantıksal sonuçlarına götürülerek, toplumsal formasyon içindeki yapılaşmaların analizinde belirlenim ve nedensellik karşılıklı belirlenim ilişkisi içinde açıklanarak, belirlenenin de belirlediği, 'uğrak' kavramı yardımıyla çağın ileri sürülmektedir.

Sonuçta elimizdeki, ne yapısalcı üst-belirlenim kavramı ne de post-Marksist anti-belirlenimciliktir; belirli bir tarihsel uğrakta, hemen hemen gözlenebilir her toplumsal ilişki ve çelişkinin üretim ilişkisi olduğu indirgemesidir.

Felsefi Bir Sorun : Varlık ile Düşünce Ayrılığının Belirsizleşmesi

Elbette bilim, kavramlarla yapılır. Fakat Arslan'ın yazısında, kavramlarla olgular aynı varlık alanının içindeymiş gibi kullanılmaktadır. Örneğin, "toplumsal üretim ilişkileri ve onun içerdiği kavramları" (Arslan, 2001) gibi cümleler bir anlam ögesi imiş gibi önümüze sürülebilmektedir. Yazar, genel olarak varlık alanı, ki ben buna bilgi nesnesi demeyi daha doğru buluyorum (Mısır, 2001), ile onun bilgisini bize sunan düşünce alanını felsefi olarak ayırmamaktadır. Bu önemli bir sorundur. Yazıda bir toplumsal olgu açıklanırken, birden onun kavramsal ifadesi ile karşıtlık ya da birlik içinde analiz ögesi olarak karşılaşmadığımız neredeyse tek bir sayfa yoktur. Bunun bir nedeni, yazarın, ideolojiyi maddi bir pratik olarak görmesi gibi daha makul bir gerekçe ise de diğer nedeni açık ki, kavramların bizzat kendisine de maddilik atfetmesidir.

Bu felsefi sorunun diğer bir vechesi, kanıtı 'gerçeklik' değil de kavramsal tutunum olan tezlerin ileri sürülebilmesidir. Yazar, yöntemini anlatırken betimlediği üzere, çeşitli soyutlama düzeyleri arasında çalışmaktadır. Elimizdeki tek kanıt ise, bu soyutlama düzeylerinin gerçekliği varsayımdır.

İdeoloji Üretim İlişkisi midir?

Yazı, yukarıda betimlediğim yöntemsel ve felsefi açmazları ile, bize 'ideoloji üretim ilişkisidir' diyor. Ama sadece bu da değil, tam olarak şöyle: 'Biyolojik kadınlık ve ırk tüm tarih boyunca ideolojik bir değere sahip değildi. İdeolojik bir değere sahip olması ancak bir üretim ilişkisinde meşrulaştırıcı ve düzenleyici bir işlev görmesiyle gerçekleşmiştir. Bu andan itibaren ise artık üretim ilişkisinin basit bir yansıması değil, onun kurucu bileşeni olmaya başlamıştır. Üretim ilişkisinin işlevsel bir değeri olmadığı koşullarda analizimize bile girmeyecek bir ögenin, belirli bir üretim ilişkisindeki işlevi nedeniyle tarihsel bir değer kazanır. Bu biçimin kendisi üretim ilişkisi haline gelir ve bu ilişkinin kurucu bileşenlerinden biri olur.' (Arslan, 2001)

Bu tezin 'içsel ilişkiler alanı' adlı kuramsal kara delik içinde ileri sürüldüğünü de hatırlırsak, karşıımızdaki tezin, bir indirgeme olduğu bence kuşku götürmez bir hal alır. Yukarıdaki analizin bir tutunuma (içsel tutarlılık) sahip olup olmadığından bağımsız bir tartışma yürütmek gerekiyor. Çünkü, bizim sorunumuz, söylenenlerin içsel tutarlılığı değil, gerçeklik karşısındaki açıklayıcılık gücü olmalıdır.

Daha önce yine dergimizde yayınlanan Sayer, Corrigan ve Ramsey'nin (2001) 'üretim ilişkisi olarak devlet' tezi ile Arslan'ın ileri sürdüğü tezin

arasındaki temel farklılık da buradan doğmaktadır. 'Üretim ilişkisi olarak devlet' tezinde, devlet oluşumu bütünsel bir oluşum olarak, 'düzenleyici ve meşrulaştırıcı' işlev gören bir mekanizma olarak tanımlandığı için, yine de tartışmalı ama kabul edilebilirdir. Burada sözü edilen düzenleyicilik herhangi bir düzenleyicilik değildir, şöyle ki; özel mülkiyet hakkına inanmakla özel mülkiyeti anayasal hak olarak düzenlemek arasında çok önemli bir fark vardır. Yazarlar, tezlerini sunarken, devlet oluşumunun tarihsel ve toplumsal gerçek işlevini açıklaştırmak yönünde de bir adım atmaktadırlar. Başka bir deyişle, yazarlar, bir indirgeme değil, üretim ilişkileri ile devlet arasında bir nedensellik ve belirlenim önermektedir. Yazarlar üretim ilişkilerinin içine kapanımı değil, üretim ilişkilerinin açılımı yönünde çaba göstermektedir: Özellikle hukuksal ve ekonomik düzenlemeler toplumsal temeli etkileyecek maddi süreçler/gerçekliklerdir.

Açık ki, Arslan'ın yazısı, ideoloji ve kültür için bu analizi örnek olarak almakta ama maddi kanıtlar ileri sürmeden indirgemeye başvurmaktadır. Gerçekten de, 'tarihin sonunun geldiği' ideolojik düşüncesi ile, 'meta mübadelesi'ni karmaşık içsel ilişkiler alanı içinde ve tabii belli bir uğrakta (bu uğrak fiilileşmeyebilir de) eşitlemek, bana gerçek bir indirgeme olarak görünmektedir.

Söylediğimin anlaşılabilmesi için, ideolojinin ne olduğu üzerine alternatif bir analizin gerekliliği ileri sürülebilir. Burada, kristalize olmuş bir öneride bulunmak, açık ki bizim yalnız başımıza gerçekleştirebileceğimiz bir şey değil. Ancak şu kadarı söylenebilir: Sınıf mücadelesi, ideolojik pratikleri belirler. Lenin'in katkısı da bu yöndedir. Lenin, 'yanlış bilinç' olarak ideoloji kavrayışını, sınıf mücadelesi belirlenimli bir pratik olarak ideoloji kavrayışı ile değiştirmiştir.

Bu çerçevede, siyaset, ideolojinin anlaşılabilmesi için gerekli anahtar kavramlardan biri olarak belirir. Lenin, ideolojik pratikleri, aynı zamanda siyaset belirlenimli olarak anlar. Bundan sonraki adım, devlet oluşumudur. İdeolojik pratikler, devlet oluşumu belirlenimlidir. Dolayısıyla, ideolojik pratiklerin, kapitalist toplumsal formasyon içinde sınıf mücadelesinin verildiği bir 'alan' olarak nitelenmesi mümkün değildir. İdeolojik pratikler (mücadeleler) sınıf mücadelesinin veçheleridirler. Bu ikisi arasındaki temel fark şudur: İdeoloji içinde mücadele verilen bir alan olarak nitelenirse, belirleme gücü edinecektir. Halbuki durum tam tersidir, sınıf mücadelesi toplumsal ilişkiler içinde cereyan ederken ideolojik veçheler de edinir. Mücadelenin verildiği alan, toplumsal ilişkilere dir.

Arslan, söz konusu yazısında açıkça sömürü ilişkisi ile, ideolojik pratik -

leri eşitlemektedir. Dolayısıyla sömürü ilişkisinin maddi temelini oluşturduğu sınıf mücadelesinin, toplumsal ilişkiler içindeki diğer eşitsizlikleri siyasal mücadele sürecinde anti-kapitalist bir hegemonya içinde birleştirebilmesi tarihsel olanağını, zaten bu eşitsizlikler de sınıf ilişkisinin kendisidir diyerek indirgemektedir. Bunların gerçeklik karşısında bir hükmü olmadığını, bu tür eşitsizliklere dayalı hareketlerin fiilileşme tarzlarından da biliyoruz.

Sonuç olarak, bu pratiklerin herhangi bir uğrakta 'üretim ilişkisi olduğu' söylenemez.

Kültür Üretim İlişkisi midir?

Yazıda, kültür kavramı da ideoloji kavramı ile benzer bir şekilde değerlendirilmekte, kültürün ideolojik karakterinin vurgulanması gerektiği ileri sürülmekte ve kültürün de bir uğrakta üretim ilişkisi olduğu iddia edilmektedir.

Hemen girişte 'egemen kullanımlarının aksine ideoloji ve kültürün herhangi bir öznenin niteliğine indirgenemeyeceğini söylüyoruz. Bunlar belirli bir içsel ilişkiler alanında karşıtların birliğinin bir uğrağıdır.' tezi ile karşılaşılıyor. Yukarıda özetlemeye çalıştığımız yönetsel sorun içinde söylediğim gibi, kültür ve ideolojinin 'karşıtların birliğinin bir uğrağı' olmasının tarihsel ve toplumsal anlamı yazı içinde görünmemektedir. Bu anlamda; 'karşıtların birliğinin uğrağı' daha çok büyüü bir betimlemedir. Burada sözü edilen içsel ilişkiler alanıdır; toplumsal ya da tarihsel gerçeklik gibi maddi sınanabilirlik sunan bir alan değil.

Yine de, bu belirsizlikten daha önemli olan, kültür kavramına kazandırılan içeriktir. Bu içerikle, kültürün maddiliğini ileri sürmek iyice güçleşmektedir. Kültürün ideolojikliğini vurgulanması gerektiğinin ileri sürüldüğü bölümde, yazar bununla 'birbiriyle eşitsiz ve içsel olarak ilişkili bir kavram düzeneğiyle karşı karşıya olduğumuzu' ima etmektedir. Kültür öğelerinin ideolojikliğinden çıkartılabilecek tek şey, bunların ideolojik pratikler olarak fiilileşebilecekleridir. Bu durumda, yukarıda, ideolojinin üretim ilişkisi olarak betimlenemeyeceğini ileri sürerken söylediklerimizin tümü, 'kültür üretim ilişkisidir' önermesi karşısında da söylenebilir.

Çelişkiler

Yazıda ileri sürülen tezlere kanıt olarak Marx'a başvuru yerlerde, bazı aşırı yorumlara gidilmektedir: 'Üretim ilişkilerinin bütünselliğini, üzerinde hukuki ve siyasal üstyapının yükseldiğı ve belirli bilinç biçimle-

rinin ona denk düştüğü toplumun gerçek temeli olan ekonomik yapı kurar' (aktaran Klaus, G. ve Buhr, M, 1972:977). Bu alıntıda ideoloji bağlamında bizi asıl ilgilendiren düşünce, belirli bilinç biçimlerinin (ideolojilerin) üretim ilişkilerini kuran, ona şekil veren ekonomik yapıya denk düşmesi veya onunla eşitlenmesidir. 'Üretim ilişkisine denk düşen, onunla eşitlenen bilinç biçimleri veya ideolojiler' ifadesi üzerinde düşünmek gerekiyor. Burada basit bir yansıma ilişkisi yoktur. İdeoloji bu ifadede artık üretim ilişkisiyle eşitlenen, bu anlamda da onun bir bileşeni olarak görülmesi gereken bir şeydir.' (Arslan, 2001)

Marx, alıntılanan cümlede açıkça, nedensellik ve belirlenim önerirken, Arslan, eşitlik ve aynılık yorumu çıkarmaktadır. Bunun yazarın kuramsal pozisyonunu Marxa dayandırma çabası olarak okuyabiliriz. Arslan'ın nedensellik ve belirlenim ilişkisi yerine ısrarla özdeşlik araması anlaşıl- maz değildir. İdeoloji ve kültürün üretim ilişkisi olduğu indirgemesinin yapılabilmesi için bu aşın yorum kaçınılmazdır.

Keza yazar, bir yerde, Lotterden şu cümleyi doğrulayarak alıntılıyor: 'İdeolojinin temelinde toplumun sınıflara bölünmesi ve bu arada bedensel ve zihinsel işbölümü ayrımlarının ortaya çıkması vardır.' Açık ki, bu cümle de yazarın ima ettiği herşeyi boşa çıkarmaktadır. Ancak, 'ideoloji üretim ilişkisidir' dedikten sonra bir düzeltme, Engels'e başvur- mak ve ideolojik pratiklerin 'yanlış bilinç' olarak da işleyebileceği tezini yazıya işlemek için bu manevra, yazar için kaçınılmaz görünmektedir. Ne de olsa, daha sonra, toplumsal sınıfın da toplumsal üretim ilişki- lerinin fonksiyonu olduğu söylenebilir ve çember, yazıda hep yapıldığı üzere içeri kapanabilir.

Arslan, bu aşın yorumu sadece Marxa değil, başvurduğu felsefi disip- line de yapmaktadır.

İçsel İlişkiler Felsefesi'nin Marksizme Katkısı Olamaz mı?

Arslan'ın yazısına yaptığım eleştiriler, içsel ilişkiler felsefesinin Marksizm dışı olduğunu ileri sürdüğüm anlamında yorumlanmamalıdır. Arslan'ın yorumu, belirlenim ve nedenselliği ortadan kaldırmaya kadar varabile- cek indirgemeci bir yorum olduğu için, içsel ilişkiler felsefesinin en iyi kullanımı olduğu söylenemez.

Burada yaptığım eleştiri, bu yüzden Bertell Ollman a yapılması gereken eleştiriye giriş olarak da değerlendirilmemelidir. Aksine, genel olarak Marksist felsefi düşünüş, bu felsefenin süreç ve ilişki dolayımı olarak belirlenim ve nedenselliği yeniden kurmasını bir katkı olarak görmek durumundadır.

Keza, Praksiste daha önce yayınlanan Ebru Deniz Ozan'ın, benzer bir tartışma alanında bulunan eleştirel gerçekliklerle ilgili olarak sunduğu şu önkabuller, bizzat Arslan'ın yazısının zaafını oluşturuyor: '1. Bizim ona dair bilgimizden bağımsız bir dünya mevcuttur. 2. Böyle bir dünyaya ait bilgimiz yanlışlanabilir ve kuram-yüklüdür. (...) 3. Dünyada zorunluluk mevcuttur; doğal ya da sosyal nesnelere zorunlu olarak nedensel güçlere ya da eyleme yollarına ve tikel duyarlılıklara sahiptirler. 4. Yalnızca olaylardan değil, bu olayları ortaya çıkarma güç ve yetisine sahip nesne ve yapılardan oluşmuş dünya farklılaşmış ve tabakalaşmıştır. Bu yapılar, düzenli olaylar zincirine neden olmadıkları durumda da varolabilirler.' (Akt. Ozan, 2001:11)

Arslan'ın yazısında analiz konusu edilen olgular ve kavramlar birbirlerinden ayrılmadığı gibi, örneğin ideoloji, kültür vd. leri farklılaşmış tabakalar halinde analiz nesnesi olarak belirginleştirilmemekte ve yazıda özetlediğim çıkarsamalar uğruna indirgemeye uğratılmaktadır. Keza, bu ön kabullerdeki nedensellik de karşılıklı belirleme analizleri içinde kaybolmaktadır.

Özellikle 'özel ilişki' kavramının kullanış tarzı söylediklerimizi kanıtlar. Gerçekte, bu kavramın kullanıldığı her yerde, işaret edilen olgu bir belirleme ve nedensellik ilişkisindeki 'temel ilişki'dir. Ama yazar, zorunluluk bildiren bir temel ilişki çağrışımı yerine, eşitlik ve özdeşlik ima eden ya da yazarın ifadesiyle karşılıklı belirleme gösteren 'özel ilişki' kavramını tercih etmektedir.

Kuramsal İndirgemenin Yarattığı Sonuçlar

Arslan'ın yazısının sonuç bölümü şu cümleyle başlıyor: 'Toplum sınıflara bölündüğü müddetçe, toplumda her bireyi kapsayan ortak bir dilin, sanatın, bilimin, kültürün ve ideolojinin bulunması mümkün olmayacak.' Bu cümle hem doğru hem yanlış. Bilimsel bilginin ayrıcalıklı konumu üzerine fikirlerimizi daha önce yine *Praksiste* yazmıştık (Mısır, 2001). Yazar, bu önerme ile, bilimsel bilgi ile diğer bilgi türlerini eşitlemektedir. Yazısının içinde, burjuva bilimi ve proleter bilimi olarak yapılan ayırım da aynı perspektiften beslenir. Sonuçta, bilimsel pratikler de ideolojik pratikler olarak belirlemektedir. Bunun aynı zamanda bir eşitleme olduğunu da artık biliyoruz. Burjuva bilimi ile proleter bilimi arasında özel bir ilişki olmalıdır. Açık ki, sosyal bilimlerin ideolojik pratiklerde işlev gördüğü kaçamayacağımız bir gerçektir. Keza, teknolojinin hem ilerici hem de gerici potansiyelleri içinde taşıdığı da söylenebilir. Ama, bilimsel pratiğin bir bütün olarak ideolojikleştirilmesi, ya da öyle olduğunun savlanması, görececiliğe kapı aralayan bir tutumdur.

Belirlenim ve nedenselliğin sadece felsefi varlığı olan bir içsel ilişkiler alanı içinde kaybedildiği bir kuramsal pozisyonun, nihai olarak, her şeyi (ilişkiyi) 'sınıfa indirgemesi' bir aşırı yorumdur.

Arslan, bize demektedir ki; 'Geçmişte sınıfsız toplumlar vardı ve gelecekte de sınıfsız toplumlar olacaktır.' Elbette olacaktır; ama söyleyelim ki, bunun kanıtı geçmişte sınıfsız toplumların olması değil, bugün kapitalizmin varolmasıdır. Çember, içe kapanır; tarihsel materyalizm hiçbir zaman bir çember izi bırakamayacak kadar canlıdır.

Arslan'ın yazısı, aktarmaya çalıştığım bir dizi sorunla yüklü olmasına rağmen, bizlere bu sorunları hatırlattığı için de önemli bir işlev görmüş sayılmalıdır.

Kaynakça

- Callinicos, A. (1998) *Tarih Yapmak*, Çev. Nurcan Saatçi, İstanbul:Özne.
- Corrigan, P. vd (2001) "Üretim İlişkisi Olarak Devlet", *Praksis* (3), 203-227.
- Çetung, Mao (1979) *Teori ve Pratik*, Ankara:Sol.
- Kıvılcımlı, H. (1992) *Yol I*, İstanbul: Bibliotek.
- Mandel, E. (1993) *Marx'ın İktisadi Düşüncesinin Oluşumu*, İstanbul: Yazın
- Mandel, E. (1996) *Marksizme Giriş*, İstanbul: Yazın
- Mısır, M.B. (2001) "Bilgi, Bilgi Nesnesi ve Bilgi Süreci ya da Marksizm Felsefesiz Olabilir mi?" *Praksis* (3), 83-101
- Ozan, E.D. (2001) "Sosyal Bilimlerde Gerçekçi İlişkisel Yaklaşımın Anahatları", *Praksis* (3), 10-25.